

Public opinion and the separation of Bahrain Islands from Iran

Ebrahim Abbasi, Associate Professor, Department of Political Science, School of Law and Political Science, Shiraz University, Shiraz, Iran. e.abbasi.ir@gmail.com

Hossein Behroozi, Corresponding Author, PhD Student in Political Science, Shiraz University (International Division), Shiraz, Iran. hossein.behroozi210@gmail.com

Yousof Qorashi, Assistant Professor, Department of Political Science, School of Law and Political Science, Shiraz University, Shiraz, Iran. qorashi@shirazu.ac.ir

Ehsan Yari, Associate Professor, Department of Political Science, School of Law and Political Science, Shiraz University, Shiraz, Iran. e.yari22@gmail.com

Article Info

Article Type:

Reserch Article

Date received:

2025/07/21

Date approved:

2025/ 12/18

ABSTRACT

The relationship between public opinion and foreign policy has given rise to a significant theoretical literature in the sociology of international relations. The main question is what the position of public opinion was in Iran's foreign policy during the Pahlavi period, and how it reacted to the separation of Bahrain. It is an essential assumption that Bahrain's position in the separation was reactive and limited due to the conditions of the international system, the regional order, and the country's ruling political structure. The theoretical position of public opinion in non-democratic regimes is analyzed by examining the content of speeches, documents, and memoirs of official representatives to measure public opinion. The findings reveal that the position of public opinion is reflected in the protest of a small number of parliamentarians, some statements by national parties, and the significant role of Mohammad Reza Shah in this separation, albeit with concern for the judgment of Iranian society tomorrow...

Cite this Article: Abbasi,E. , Behroozi,H. , Ghorashi,S. Y. and Yari,E. (2025). Public Opinion and the Separation of Bahrain Islands from Iran. *International Relations Researches*, 15(3), 7-34. doi: 10.22034/irr.2025.517019.2694

© Author(s)

Publisher: Iranian Association of International Studies

DOI: 10.22034/irr.2025.517019.2694

Introduction

Iran has been highly sensitive about territorial integrity and foreign policy has always been involved with public opinion on issues of territorial integrity. The same trend has made the Iranian people sensitive to foreign relations and has caused historical distrust of the people and the authorities. Many changes in Iran's configuration in the nineteenth century led to much attention to territorial integrity in the constitutional constitution and the Islamic Republic.

However, people are still protesting against the violation and of Iran's rights and the performance of the rulers in the separation of the Bahraini Islands and partition of the Caspian sea- one of the most controversial issues in the field of foreign policy and the territorial integrity of Iran was Bahrain's Issue. The main question of this article is how public opinion reacted to the decisions of the country's territorial integrity regarding the separation of Bahrain theorize implies that the role of public opinion on the issue of Bahrain's separation was in the shah's time, because of international and regional conditions and the political structure of the country prevailed with little reflection with the protest of the member of (Representatives Parliament) and the fear of the authorities in the future of Iranian society.

Theoretical Framework

In the light of new transformations and transitions asks whether public opinion affects foreign policy and when does public opinion affect foreign policy seeking to explain the mediating variables at the different level such as importance of foreign policy, internal structures and coalition stages and elites coordinates between public opinion and foreign policy. The multiplicity of reading and discourse pluralism about the link between public opinion and foreign policy shows that the impact of public opinion on foreign policy based on topics territorial integrity is the most important issue for public opinion. the territorial integrity seeks to maintain the unity and integrity of countries which is justified in terms of geographical stability considerations and this is the geographical stability that gives public opinion freedom in governments to determine their political situation and pursue their social and cultural, economic development, in the authoritarian regimes of some third world public opinion as a tool in the hands of governments. In this type of political systems the rulers because of new technology of notification have kept the community unaware and indifferent and in which they created a political and indifferent and in which they created a political and compatible kind of government to institutionalize information. Therefore the impact of public opinion on foreign policy issues depends on the type of political regims.

Among the theories the various theory of political accountability analyzes the relationship between public opinion and foreign policy policymakers more accurately, so that policy makers' behavior against public opinion demands indifferent governments, so that politicians are always from public opinion. They do not comply and decide on political and environmental conditions. This theory claims

that the impact of public opinion on foreign policy varies from one case to another and from the president to another depending on the circumstances the presidents can follow or ignore public opinion. The presidents seem to feel more pressure and reaction to public opinion but if public opinion is not focused on it or even worse political accountability is reduced.

Methodology

This article examines its claim by documenting the press of political parties' statements the role of political groups, the role of formal and informal institutional etc, as the tools of extraction public opinion the aim is to determine why the role of public opinion in the foreign policy of the second Pahlavi and how to disregard it and the consequences of this disregard for the authorities will be clarified so that this issue is not repeated for Iran's territorial integrity, over all this article can be based on a research model.

Results & Discussion

This article examines public opinion's stance by examining the statements of the parties, the political speech of the representatives parliament including the Shah and the Iranian court and ambassadors in London and the London ambassadors in Tehran and the press not in the years 1968 until 1971 and the positions of personal and groups of public opinion. Some political parties and organizations explicitly or secretly declared their opposition to the Shah's regime's acceptance of the separation of Bahrain of course parties such as the Iran Novin party, people's party and Mellion party and that were in favor of the government in the parliament, they voted for, but parties such as the Mellat Iran party, Jebhe Meli Iran (united national front) and the Pan Iranian Parliamentary Group criticized by the government is suing declarations with the separation of Bahrain.

On the part of the left and the religious parties because of their illegality and the Shah's dominance of documentary affairs there was no reaction, although at the time of the nationalization of the oil industry and the adoption of the nationalization of the oil by both Iranian parliaments in March 1951, Iran's claim of Bahrain's rule by left and religious parties was revived. In Iran at this point because of the regime's dominance over the media, public opinion in the press is very weak. The Bahraini issue had a reflection on the support of the regime and controlled public opinion. There are reports of SAVAK'S order to write notes and conduct interviews that Bahrain is not important to Iran. The Shah calls on the press including the Ettelaat Newspaper and the Kayhan newspaper and Ayandegan newspaper to emphasis by publishing articles and notes trying to neglect Bahrain's annexation to Iran, arguing that oil and Bahrain's pearls are completing and capturing except for the cost of hostility to the neighbors of Iran. The structure of foreign policy in Iran during the Pahlavi era was not institutionalized so public opinion in Iran's foreign policy was not only formed but the politicians were trying to form it in their desired direction. Foreign policy decision making was made by the Shah himself and Iranian foreign

policy agencies were merely a commission of the Shah's policies. He only founded the dignity of foreign policy decision making as only a matter of self and did not even give the foreign minister and experts and scholars of the international arena a decisive role in important decisions. Therefore despite the constitutional law constitution emphasis on the parliamentary system and the emphasis on the public opinion on important issues this was more formal. However the Shah was never comfortable with the Iranian people and he afraid from Iranian people judgment in the future. The minister of royal court of Shah Asadollah Alam in his first volume of memorandums book always talk about the Shah's grip on Bahrain in loneliness of them. The royal court which was important organization in foreign policy at Pahlavi era also afraid from public opinion and their judgment in Iran's future. Among the army which was an important organization in Pahlavi regime's structure. There were also patriotic officers who were not afraid to defend their homeland, but the SAVAK domination and the Shah's strong supervision made them not to take effective action although the Shah was obliged to respond to naval officers.

Conclusions & Suggestions

The point of departure of this article were the question of the role of public opinion in the separation of Bahrain research literature on why Bahrain's Separation has been discussed but did not examine the position of public opinion and how it is acted. This article examines public opinion theories and the index of public opinion institutions such as parties, groups and associations, personalities and ... and official institutions such as the Shah and royal court and the government assembly, foreign ministry and the army and ... and their reaction to public opinion. They tried to public opinion from a sociological perspective and its impact on Iranian foreign relations answer from the documents and memories in the light of theories presented we concluded that because the structure of the Pahlavi regime was undemocratic it was in the light of the role of the Shah and the court and more in wishing the government to be role playing in the Persian Gulf and collaborating with the international system and disregard for public opinion settle, Although this never abandoned the fear of judging the Shah and other officials. It seems that lack of public opinion on this issue and the lack of attention of the intellectuals and in particular the scholars on the separation of Bahrain reduced the regime's political accountability suggestion for this article is to emphasize to public opinion as a important arms of foreign policy at remarkable foreign policy file's as a territorial integrity. If Mohammad Reza Shah valued public opinion, he could make a better decision on Bahrain. This was subject to the freedom of the press, parties, groups and elections to appoint representative parliament to comment on Bahrain's separation for assign members of parliament for assessment was at separation of Bahrain's case.

Keywords: Bahrain Islands, Public Opinion, Territorial Integrity, Foreign Policy, Second Pahlavi

افکار عمومی و جدایی مجمع‌الجزایر بحرین از ایران

ابراهیم عباسی، دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران
e.abbasi.ir@gmail.com

حسین بهروزی نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری علوم سیاسی دانشگاه شیراز (پردیس بین‌الملل)، شیراز، ایران
hossein.behroozi210@gmail.com

سید یوسف قرشی، استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران
qorashi@shirazu.ac.ir

احسان یاری، دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران
e.yari22@gmail.com

چکیده	درباره مقاله
<p>ارتباط افکار عمومی و سیاست خارجی، ادبیات نظری مهمی در جامعه‌شناسی روابط بین‌الملل خلق کرده‌است. سؤال اصلی آن است که افکار عمومی در دوره پهلوی چه واکنشی راجع به جدایی مجمع‌الجزایر بحرین، به عنوان یک موضوع مهم مرتبط با تمامیت ارضی کشور داشت؟ فرضیه مقاله آن است که موضع افکار عمومی در جدایی بحرین به شکل واکنشی و محدود بود که ریشه در شرایط نظام بین‌الملل و نظم منطقه‌ای و ساختار سیاسی کشور داشته است. در این پژوهش از موضع نظری افکار عمومی در رژیم‌های غیردموکراتیک و با روش مطالعات اسنادی از طریق بررسی سخنرانی‌ها، مکاتبات و مذاکرات و خاطرات مقامات و ... سنجش افکار عمومی ایران در قبال جدایی مجمع‌الجزایر بحرین انجام می‌شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد جایگاه افکار عمومی در جدایی بحرین را می‌توان در اعتراض تعداد اندکی از نمایندگان مجلس، صدور بیانیه‌های محدود توسط احزاب ملی، سکوت مطبوعات یومیه و گروه‌های مهم اجتماعی بویژه مخالفان چپ و علما، موافقت احزاب دولت‌ساخته، ایفای نقش مهم دربار و محمدرضا شاه در این جدایی هر چند با ترس از قضاوت فردای جامعه ایران دید...</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>کلیدواژه‌ها: مجمع‌الجزایر بحرین، افکار عمومی، تمامیت ارضی، سیاست خارجی، پهلوی دوم</p> <p>تاریخچه مقاله تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۷/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۲۷</p>

استناد به این مقاله: عباسی، ابراهیم، بهروزی، حسین، قرشی، سید یوسف و یاری، احسان. (۱۴۰۴). افکار عمومی و جدایی مجمع‌الجزایر بحرین از ایران. پژوهش‌های روابط بین‌الملل، ۳۱(۳)، ۷-۳۴. doi: 10.22034/irr.2025.517019.2694

© نویسنده(گان)

ناشر: انجمن ایرانی روابط بین‌الملل

یکی از موضوعاتی که در رابطه با افکار عمومی و سیاست خارجی هر کشوری اهمیت به سزایی دارد، تمامیت ارضی است. افکار عمومی شدیداً به آن حساس است و علاوه بر آنکه حامی دولت در راستای حفظ تمامیت ارضی کشور است، حکومت را نسبت به تحلیل رفتن مرزها پاسخگو می‌داند. بر این اساس، امروزه هر گونه تخطی از جانب کشورهای متجاوز به همسایگان با مقاومت افکار عمومی کشورها روبرو می‌گردد. در ایران نیز افکار عمومی راجع به تمامیت ارضی از حساسیت بالایی برخوردار بوده و همواره سیاست خارجی در موضوعات مرتبط با تمامیت ارضی با افکار عمومی درگیر بوده‌است. همین روند، مردم ایران را نسبت به مسئولین در روابط خارجی حساس کرده و بعضاً مولد بی‌اعتمادی به آنان شده است. چنین نگرشی به تغییرات فراوان در پیکربندی ایران در قرن نوزدهم و توجه زیاد به تمامیت ارضی در قانون اساسی مشروطه (اصل سوم و ۲۷ متمم) و جمهوری اسلامی (۷۸) باز می‌گردد. با وجود این هنوز مردم نسبت به تضييع حقوق ایران و عملکرد حاکمان دیروز در جدایی مجمع‌الجزایر بحرین (از این بعد بحرین) و حاکمان امروز در تقسیم‌بندی دریای خزر اعتراض دارند.

بحرین، جزیره نفت‌خیز خلیج فارس، که قرن‌ها به ایران تعلق داشت، در زمان قاجاریه تحت کنترل دولت استعماری بریتانیا که در نقاط مختلف خاورمیانه استقرار یافته بود، قرار گرفت. بریتانیا بر اساس قراردادی در سال ۱۹۰۶ بحرین را به صورت پایگاه خود درآورد. این قرارداد ثمره یک رشته مذاکرات و نشست‌هایی در سال‌های ۱۸۹۲-۱۸۸۰ بود که هدف از آن، جلوگیری از دزدی دریایی و ایجاد صلح و امنیت در خلیج فارس توسط نیروی دریایی بریتانیا بود. اگرچه بحرین در سال ۱۹۱۴ تحت‌الحمایه بریتانیا قرار گرفت اما دولت ایران همواره بحرین را بخشی از خاک خود می‌دانست و بارها نسبت به این بخش از سرزمین خود و سیاست بریتانیا در خصوص آن معترض بود. اعتراضات رسمی ایران به این قضیه به اشکال مختلفی ابراز شد. در مقطعی، ایران به جامعه ملل شکایت کرد. همچنین در زمانی دیگر، در تقسیم‌بندی کشوری، بحرین را استان چهاردهم منظور کرد و در صدد پذیرش نماینده مردم بحرین در مجلس شورای ملی برآمد. اما نهایتاً در سال ۱۳۴۹ طی مذاکراتی پنهانی، دست از حاکمیت بحرین کشید و به بهانه بازگرداندن سه جزیره بوموسی، تنب کوچک و بزرگ و با ارسال صورتی لایحه جدایی آن به مجلسین، رسماً به جدایی بحرین از ایران شکل قانونی داد. پرسشی اصلی این مقاله آن است که افکار عمومی چه واکنشی به تصمیمات مربوط به تمامیت ارضی کشور در رابطه با جدایی بحرین داشت. تمهید پاسخ این پرسش با روش اسنادی از طریق بررسی مطبوعات، بیانیه‌های احزاب سیاسی، نقش

گروه‌های سیاسی، نقش نهادهای رسمی و غیر رسمی به عنوان داده‌های منعکس‌کننده افکار عمومی صورت می‌گیرد. هدف این است که نقش افکار عمومی در سیاست خارجی پهلوی دوم مشخص و چگونگی بی‌اعتنایی به آن بررسی و پیامدهای این بی‌اعتنایی در میان مقامات روشن شود تا دیگر بار این موضوع برای تمامیت ارضی ایران تکرار نگردد.

۱. ادبیات پژوهش

افکار عمومی، سیاست خارجی و جدایی‌بحرین موضوع مقالات و کتب مختلفی در ایران و خارج از کشور بوده است. برخی از این آثار به حوزه نظری اختصاص داشته که به نقش مردم و افکار آنان در سیاست اشاره دارد. برخی همچون گوستاو لوبون، مردم را بی‌منزلت، غیر عقلانی و ویرانگر و متعصب می‌دانند (Bon, 1966) در حالی که جورج رود در کتابش تحت عنوان **جمعیت در تاریخ**، تصویر مثبت از مردم فرانسه و انگلستان ارائه می‌دهند (Rude, 1964). در تأیید این نگرش، پال (2003) به تأثیرگذاری افکار عمومی بر سیاست‌گذاری عمومی اشاره می‌کند. اثر دیگر، **رفتارشناسی نیروهای اجتماعی** (2020) در سیاست خارجی نوشته ذوالفقاری است که ادعای بررسی نقش نیروها و متغیرهای داخلی در سیاست‌گذاری خارجی را دارد. آران والتر (2015) در اثر خود به این پرسش می‌پردازد که چگونه افکار عمومی به عنوان یک متغیر داخلی بر تصمیم‌گیری‌های سیاست خارجی رؤسای جمهور ایالات متحده تأثیر می‌گذارد و چگونه این تصمیمات می‌توانند به اساس میراث سیاسی یک رهبر تبدیل شوند. استدلال اصلی والتر آن است که متغیرهای داخلی و تصمیمات رهبران به‌طور متقابل از یکدیگر پشتیبانی می‌کنند و زمانی که این هم‌راستایی وجود نداشته باشد، این رهبر است که با تعیین دستورکار یا ایجاد چارچوب‌های جدید می‌تواند بر افکار عمومی تأثیر بگذارد.

فویل (1997) در مقاله‌ای، نقش باورهای نخبگان در میانجی‌گری میان افکار عمومی و تصمیمات سیاست خارجی را بررسی می‌کند. وی بر این باور است که نحوه درک و واکنش تصمیم‌گیرندگان به افکار عمومی بستگی به دیدگاه آن‌ها نسبت به رابطه مطلوب میان افکار عمومی و تصمیمات سیاست خارجی دارد. او یک چارچوب نظری برای تحلیل باورهای نخبگان پیشنهاد می‌کند که دو بعد اصلی دارد: (۱) باورهای هنجاری که به این سوال پاسخ می‌دهد که آیا تأثیرگذاری افکار عمومی بر سیاست خارجی یک امر مطلوب است یا خیر؛ و (۲) باورهای عملی که به این مسئله می‌پردازد که آیا حمایت عمومی از یک سیاست، برای موفقیت آن ضروری است. فویل این نظریه را با تحلیل محتوای باورهای عمومی دوایت

آیزنهاور و جان فاستر دالاس، دو مقام برجسته سیاسی ایالات متحده، آزمایش کرده و به این نتیجه می‌رسد که باورهای نخبگان می‌توانند متغیری میانجی و مهم در ارتباط میان افکار عمومی و سیاست خارجی باشند.

در حوزه مطالعاتی ایران هم آثار قابل اعتنایی وجود دارند که به ارتباط مردم و سیاست می‌پردازند. آبراهامیان در سلسله مقالاتی که در کتابی تحت عنوان **مردم در سیاست ایران** آورده، به نقش مردم در سیاست ایران در مشروطه، ملی شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی پرداخته‌است. این مقالات برای اولین بار سعی کرده نقش مردمی فاقد سازمان و تشکل را در رویدادهای سیاسی به بحث گذارد. محمدیان و حاجی‌یوسفی (2022) در مقاله «تحلیل سیاست خارجی ایران از منظر جامعه شناختی تاریخی» به بررسی سیاست خارجی ایران در دوره‌های مختلف تاریخ معاصر ایران پرداخته‌است. این مطالعه نشان می‌دهد که سیاست خارجی ایران در دوران قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی تحت تأثیر روابط دولت-جامعه و عواملی همچون قدرت اجتماعی قرار داشته‌است.

علاوه بر آثار فوق که از حیث نظری به تدوین مقاله حاضر کمک کرده‌اند، کتب و مقالاتی به رشته تحریر درآمده‌اند که اختصاص به بحرین دارند. یکی از قدیمی‌ترین آثار مرتبط با این حوزه، توسط فریدون زندفرد (2011) سرپرست اداره نهم سیاسی وزارت امور خارجه نگاشته شده‌است. او در کتاب **بحرین یادی از آن استان آشنای گمشده** در تحلیل جدایی بحرین از ایران به درستی به بی‌تفاوتی شاه در دهه ۱۳۵۰ می‌پردازد که گفته بود بحرین دیگر خطه‌ایست است تهی از مروارید، خالی از نفت که ترکیب جمعیتش نیز چنان نیست که بود. زندفرد به خوبی نگاه‌های سیاسی موجود در زمان جدایی بحرین را شرح می‌دهد اما از زاویه یک مقام سیاسی به نقد و بررسی این موضوع می‌پردازد و با تمرکز بر افکار عمومی موضوع را بررسی نمی‌کند.

هوشنگ طالع (2009) از نمایندگان حزب پان ایرانیست در مجلس بیست و دوم نیز در کتابی با عنوان **چکیده تاریخ تجزیه ایران** به بررسی روند جدایی بحرین بویژه نقش مجلس بیست و دوم و کمیته پارلمانی حزب پان ایرانیست پرداخته‌است. بهمنی قاجار (2018) در کتاب **تمامیت ارضی ایران در دوران پهلوی** به اهمیت جایگاه افکار عمومی در حفظ تمامیت ارضی ایران و به طور متمرکز در اوایل به قدرت رسیدن رضاشاه می‌پردازد. در این کتاب، بحرین و مذاکرات آن در مجلس نیز بررسی شده اما به طور جامع، به نقش گروه‌های اجتماعی، احزاب مستقل و نهادهای رسمی و غیررسمی اشاره

نشده است. موسوی و چهل‌تنی (2012) در مقاله خود که رویکردی حقوقی - سیاسی دارد، دلایل جدایی بحرین از ایران در بعد داخلی را ضعف دولت ایران در زمان قاجاریه و در بعد خارجی، سیاست‌های امنیتی دولت انگلیس می‌داند. اثر دیگری که با نگاه حقوقی - سیاسی ناظر به موضوع بحرین نگاشته شده، **سنای ایران** با تدوین احمد رنجبر (2004) است. اهمیت این کتاب در بررسی نقش مجلس سنا در دوران پهلوی دوم در جدایی بحرین با تأکید بر مذاکرات آن مجلس است. با وجود این، به نظر می‌رسد این کتاب نیز دچار تقلیل‌گرایی در تحلیل شده چرا که بیشتر بر نقش پادشاه تأکید دارد و مجلس سنا را وابسته به سلطنت می‌داند.

ذاکر اصفهانی (2012) به بعد جدیدی از قضیه بحرین اشاره می‌کند که در این مقاله نیز مورد توجه قرار گرفته است. او نتیجه می‌گیرد که بر اساس مذاکرات محرمانه بین ایران، انگلستان و آمریکا چنین قراری گذاشته می‌شود که ایران از ادعای خود بر بحرین صرف نظر و در مقابل آن سه جزیره به ایران بازگردانده شود. کتاب فریدون آدمیت (2015) نیز به جهت نگاه دیوان‌سالارانه به قضیه بحرین، اثری مهم تلقی می‌شود. آدمیت به مخالفت‌هایی در بین امراء و افسران ارتش از جمله ارتشبد جم و دریاسالار حبیب الهی، فرمانده نیروی دریایی، و همچنین نمایندگان مجلس از جمله محسن پزشکیپور و اقلیت پارلمانی پان ایرانیست اشاره می‌کند که جالب توجه است. عدم پرداختن به افکار عمومی، نقصان کتاب وی محسوب می‌شود. در نهایت این که الوندی (2014) در مقاله انگلیسی خود، با اتکا به منابع اصیل مانند اسناد آرشیوی بریتانیا و شرح محرمانه مذاکرات میان ایران و بریتانیا و خاطرات موجود، به واهمه شاه از افکار عمومی ایرانیان در قضیه جدایی بحرین اشاره می‌کند. با وجود این، مذاقه در مطبوعات و بیانیه‌های احزاب، نقطه تکمیلی این کوشش پژوهش‌گرانه محسوب می‌شود که از سوی الوندی، مغفول واقع شده است.

در مجموع نوآوری این مقاله در توجه به اسناد داخلی و خاطرات و کتب تحلیلی اصیل در مورد یکی از رخداد‌های مهم معاصر به منظور استخراج واکنش افکار عمومی بطور جامع (نهادهای رسمی، غیر رسمی و عمومی و ...) است. آثار فوق بیش از حد بر ابعاد حقوقی حاکمیت ایران یا چرایی جدایی بحرین از ایران با تأکید بر نقش شاه پرداخته و واکنش دیگر نهادهای عمومی و گروه‌ها و چگونگی این واکنش را نادیده گرفته‌اند.

۲. مبانی نظری: افکار عمومی به مثابه یک تعیین‌کننده در سیاست خارجی

افکار عمومی^۱ یکی از آن مفاهیمی است که در ابتدا برای همه واضح و قابل استفاده به نظر می‌رسد، تا زمانی که تلاش می‌شود آن را تعریف کرده یا حدود آن مشخص گردد. در این مرحله، این مفهوم وارد قلمرویی از ابهام و سردرگمی می‌شود. این ابهام به‌ویژه زمانی افزایش می‌یابد که تلاش می‌شود تعاریف رسمی را با واقعیت تعامل بین دولت‌ها و مردم پیوند داد. وجود دیدگاه‌های متفاوت در علوم سیاسی، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و سایر رشته‌های مرتبط، کار تعریف این مفهوم را دشوارتر کرده‌است؛ زیرا هر یک از این رشته‌ها ادعای تخصص در این حوزه دارند (Qualter, 1985:1). بسیاری از نویسندگان در زمینه افکار عمومی، به‌درستی، بحث خود را با این پرسش آغاز می‌کنند که «افکار عمومی دقیقاً به چه معناست؟» با این حال، هرگونه تلاش برای یافتن تعریفی واحد و دقیق از این مفهوم، بی‌نتیجه خواهد بود. داویسون (1968) در مدخلی برای دانشنامه بین‌المللی علوم اجتماعی اشاره می‌کند که «هیچ تعریف عمومی و پذیرفته‌شده‌ای» از اصطلاح افکار عمومی وجود ندارد (Price, 1992:16). این نبود اجماع نه به دلیل کم‌کاری، بلکه برخاسته از پیچیدگی ذاتی مفهوم است. نوئله-نویمان (1984) خاطر نشان می‌سازد که «نسل‌هایی از فیلسوفان، حقوق‌دانان، تاریخ‌نگاران، نظریه‌پردازان سیاسی، و پژوهشگران رسانه تلاش کرده‌اند تا تعریفی روشن ارائه دهند، اما غالباً ناکام مانده‌اند. همچنین، چاپلندز (1965) توانسته است حدود ۴۸ تعریف مختلف از افکار عمومی را گردآوری کند که این امر، خود گواهی بر تنوع دیدگاه‌ها در این زمینه است (Price, 1992:16). در این پژوهش به جهت تسهیل در فهم، افکار عمومی به مثابه کنش مشترک یا آمادگی برای کنش مشترک از سوی اعضای یک جامعه در رابطه با یک موضوع معین تلقی شده‌است (Davison, 1958: 93). اگرچه از منظر داویسون این تعریف کامل نیست اما معرف عناصر ذهنی و کنشی است. لذا در اینجا، مجموعه‌ای از عناصر ذهنی ایرانیان در قبال نخبگان سیاسی و تصمیمات آنها در خصوص تمامیت ارضی ایران مطرح نظر است. البته این ذهنیت و کنش‌های متعاقب آن در رژیم‌های دموکراتیک و غیر دموکراتیک متفاوت است. در غیردموکراتیک‌ترین رژیم‌ها نیز افکار عمومی واکنش خود را خواهد داشت و در کمترین حالت می‌توان این نگاه را در ترس مقامات و نهادهای سیاسی حاکم از قضاوت افکار عمومی در مورد آینده آنها دید. به طور کلی، افکار عمومی به عنوان یکی از نیروهای اجتماعی داخلی اثرگذار بر سیاست خارجی در رژیم‌های دموکراتیک به مثابه یک هنجار

¹ Public opinion

و ضرورت و در رژیم‌های غیردموکراتیک به عنوان ناهنجاری و ناروایی انگاشته می‌شود (Zolfaghari, 2020: 120). ماهیت نظام سیاسی خود می‌تواند مانع یا عامل تأثیرگذاری افکار عمومی باشد. آزادی مطبوعات و سایر مجاری افکار عمومی در نظام‌های دموکراتیک زمینه تبادل آراء و افکار مردم را فراهم می‌کند و این باعث شکل‌گیری افکار عمومی روشن، مطلع و تأثیرگذار می‌شود. در مقابل در نظام‌هایی که نقش و جایگاهی برای مردم قائل نیستند به روش‌های مختلف مانع شکل‌گیری افکار عمومی تأثیرگذار می‌شوند اما این، به معنی نبود افکار عمومی در این نظام‌ها نیست (Ghafouri and Kamali, 2010: 186). از این رو می‌توان فارغ از تمرکز بر نوع نظام سیاسی، از تعیین‌کنندگی افکار عمومی در قلمرو سیاست خارجی سخن گفت. بر این مبنا، نظریه‌هایی مطرح شده‌اند که به ارتباط میان این دو مقوله پرداخته‌اند. در ادامه، این نظریه‌ها بررسی می‌شوند.

۱-۲. نظریه فشار عمومی^۱

نظریه فشار عمومی معتقد است نگرش افکار عمومی می‌تواند بر تصمیمات سیاست‌گذاران خارجی اثر گذاشته و مسئولین سیاست خارجی را در اجرای تصمیمات سیاست خارجی با مشکل روبرو سازد. این امر سبب می‌شود تا سیاست‌گذاران برای موجه جلوه دادن سیاست‌هایشان از مکانیسم‌هایی در جهت همراه نمودن موج افکار عمومی با تصمیم‌گذاران سیاست خارجی استفاده نمایند تا از این طریق بتوانند از فشار بر روی فرایند تصمیم‌گیری سیاست خارجی رهایی یابند. «متقاعدسازی» از جمله مکانیسم‌هایی است که سیاست‌مداران برای تأثیر گذاردن بر افکار عمومی مورد استفاده قرار می‌دهند. بهره گرفتن از ابزارهایی چون رادیو تلویزیون، مطبوعات، اعلامیه‌ها، شایعه‌ها، نامه‌نگاری‌ها و فیلم‌های سینمایی که تا حدودی نیروی اندیشه و وجدان فرد را کمتر به کار اندازند و برعکس در او واکنش‌های انعکاسی شرطی پدید آورند، در این راستا توصیه می‌شود. (Soroka, 2003: 58).

۲-۲. نظریه اشاعه

هدف از نظریه اشاعه آن است که سمت و سوی افکار عمومی درباره موضوعات سیاست خارجی توسط رسانه‌ها همراهی با تصمیم‌گیرندگان سیاست خارجی تعریف شود. رسانه‌های جمعی در تمامی مراحل شکل‌گیری افکار عمومی از آغاز تا داوری‌های مردم نسبت به این پدیده همگانی نقش فعال دارند. با جذابیت بخشیدن به مطالب و موضوعات مورد نظر به برخی از مسایل فوریت و ضرورت بیشتری

¹ General strain theory

می‌بخشند. آنها با برجسته‌سازی یک موضوع، سبب پدید آمدن گروه‌های ارتباطی بزرگتری در جامعه می‌شوند که این امر با آنچه در گروه‌های کوچک صورت می‌گیرد به کلی متفاوت است (Dadgaran, 2017: pp. 79, 92, 93). در کشورهای توسعه‌یافته که رسانه‌ها بیشتر خصوصی هستند، اثرات عمیق‌تری بر سیاست خارجی بر جای می‌گذارند. حال آنکه در کشورهای در حال توسعه، دولتی بودن رسانه‌ها، به دستکاری سیاست‌مداران و تأثیرات کمتر رسانه‌ها منجر خواهد شد. رشد اثرات رسانه‌ای باعث می‌شود تا انگیزه لازم برای تغییر رفتارهای سیاست خارجی و همسویی و انطباق با منطقی رسانه‌ای ایجاد شود (Zolfaghari, 2020: 186).

۲-۳. نظریه پاسخگویی سیاسی مشروط

در چهارچوب این نظریه، رفتار سیاست‌گذاران در مقابل درخواست‌های افکار عمومی در حکومت‌های مختلف متفاوت می‌باشد به طوری‌که سیاست‌مداران همیشه از افکار عمومی تبعیت نمی‌کنند و با توجه به شرایط سیاسی و محیطی تصمیم‌گیری می‌کنند (Dorani, 2018: 3). گاه سیاست‌گذاران به سبب وجود یک سلسله مسائل و بحران‌های داخلی و به منظور انحراف افکار عمومی، سیاست‌هایی اتخاذ می‌کنند که هدف از آنها منحرف کردن افکار از مسائل داخلی به مسائل خارجی است. این وضعیت ممکن است شرایطی به وجود آورد که دولتی به جهت‌گیری خاصی در سیاست خارجی مجبور شود و در نتیجه به سوی استراتژی جدیدی سوق داده شود (Ghavam, 2022: 152). علاوه بر این، «نظریه پاسخگویی سیاسی مشروط» عواملی را شناسایی می‌کند که حساسیت رهبران سیاسی نسبت به افکار عمومی را افزایش یا کاهش می‌دهند. به عنوان مثال زمانی که درصد زیادی از مردم به موضوعی توجه دارند، یا زمانی که اکثریت قابل توجهی از آنان ترجیحات مشابهی در مورد موضوعی دارند، به نظر می‌رسد رهبران سیاسی فشار و واکنش بیشتری به افکار عمومی احساس می‌کنند، اما اگر افکار عمومی بر روی این موضوع متمرکز نشوند یا حتی بدتر از آن دودستگی داشته باشند، پاسخگویی سیاسی بر این اساس کاهش می‌یابد. (Dorani, 2016: 4).

۳. یافته‌های پژوهش

۳.۱. تحولات جدایی بحرین

اعمال حاکمیت از سوی ایران در بحرین از اواخر قرن هیجدهم و آغاز قرن نوزدهم رو به کاهش بود. در سال ۱۸۲۲ م / ۱۲۰۱ ش در زمان فتحعلی‌شاه، قرارداد شیراز بین کاپیتان ویلیام بروس، کمیسر

مخصوص دولت بریتانیا در خلیج فارس، و شاهزاده حسینعلی میرزا فرمانفرما، حاکم فارس، منعقد گردید که در آن حق حاکمیت ایران بر بحرین را مورد تأیید قرار داد. لیکن پس از دو ماه، خبر لغو آن از سوی حکومت بریتانیا در هند اعلام گردید (Zandfard, 2011: 199-200). در اوت ۱۸۵۱ وقتی انگلیسی‌ها حق بازرسی کشتی‌های ایرانی را به منظور جلوگیری از برده‌فروشی را به دست آوردند، نفوذشان در منطقه خلیج فارس افزایش یافت و به طور دائمی ناوگان در بحرین مستقر کردند و در ۳۱ مه ۱۸۶۱ قراردادی بین شیخ محمدبن خلیفه، شیخ بحرین، و فلیکس جونز، نماینده سیاسی انگلستان، منعقد گردید که به موجب آن مجمع‌الجزایر بحرین رسماً تحت‌الحمايه انگلستان گردید. دولت ایران پس از اطلاع از امضای این قرارداد طی یادداشت‌های متعددی که به وسیله معین‌الملک، وزیر مختار خود در لندن، تسلیم وزارت خارجه انگلیس شد نسبت به این عمل اعتراض کرد. لرد کلارندون^۱ وزیر امور خارجه انگلیس طی پاسخی در ۲۹ آوریل ۱۸۶۹ (۱۲۴۸ ش)، وجود دزدان دریایی را بهانه قرارداد و متذکر شد که غرض از انجام این اقدامات برقراری نظم و امنیت در خلیج فارس می‌باشد و اگر دولت ایران خود این اقدامات را به عهده بگیرد دولت انگلیس از چنین تکلیف سنگین و پرخرجی آزاد خواهد شد (Mahdavi, 2014: 294).

بر اساس این سند، ایران مدعی بود که این یادداشت مدرک قانع‌کننده‌ای در اختیار می‌گذارد که نه تنها ضعف حقوقی ادعای مالکیت دولت بریتانیا بر بحرین را نشان می‌دهد، بلکه حاکمیت ایران بر بحرین را نیز ثابت می‌کند. دولت انگلیس این دست تفاسیر از یادداشت کلارندون را با این ادعا که فقط بیانگر بذل توجه کافی به ادعای ایران است، اما اعتبار آن ادعا را تصدیق نمی‌کند، رد کرد (Ramazani, 2021: 295). سر دنیس رایت^۲، سفیر وقت انگلیس در زمان جدایی رسمی بحرین در ایران در خاطرات خود قرارداد شیراز و نامه کلارندون که همواره مورد استناد ایرانیان برای تأیید حق حاکمیتشان بوده را «بی احتیاطی وزرای مختار و مأمورین انگلیسی دانست که وسیله‌ای در دست ایرانیان می‌شد و آنان از هیچ فرصتی برای اثبات حق حاکمیتشان بر بحرین چشم نمی‌پوشیدند» (Wright, 2006: 97-98).

در سال ۱۹۱۳ م/ ۱۲۹۲ ش دولت انگلیس ادعا کرد که در چهارچوب «حکم سلطنتی بحرین»، آنچه برگرفته از قانون مدنی و کیفری هند است، باید در جزیره بحرین اجرا شود. این «حکم سلطنتی» که دارای ابعاد اجتماعی و سیاسی وسیعی بود و با سرنوشت بحرین گره خورده بود، با مخالفت شدید مردم

^۱ Lord Clarendon

^۲ سر دنیس رایت سفیر بریتانیا در ایران طی ۱۹۶۳ تا ۱۹۷۱ که نقش بسیار مهمی در مذاکرات ایران با بریتانیا بر سر بحرین داشت.

این جزیره روبرو شد. عمده مخالفت‌ها از سوی اتباع ایرانی در جزیره بحرین ابراز می‌شد که در تأسیس حزب «نهضت آزادی بحرین» به رهبری شیخ عبدالوهاب زیانی، با نفوذترین رهبر دینی شیعه در این جزیره، تجلی یافت. اساس‌نامه این حزب با اساسنامه حزب دموکرات ایران یکسان بود و آزادسازی بحرین از استیلای انگلیس به عنوان هدف مطرح شده بود. مجلس ایران در دفاع از عزم دولت ایران برای برگزاری انتخابات در بحرین و پذیرش نماینده بحرین در مجلس ایران بارها درخواست استیناف داد. وجود چنین مخالفت‌هایی، انگلیس را واداشت دست کم تا چند سال از به اجزاء گذاشتن «حکم سلطنتی» چشم‌پوشی کند و آن را به زمانی بهتر واگذارد (Adamiyat, 2015: 276, 201-202)؛ هرچند تلاش‌های انگلیس در این راستا متوقف نشد.

در اقدامی دیگر، وزارت خارجه بریتانیا در صدد برآمد که از بایگانی خود در لندن، هندوستان و تهران اسنادی به دست آورد تا نشان دهد جزایر ایرانی خلیج فارس متعلق به شیوخ عرب منطقه بوده‌است، اما هیچ سندی را که گواه این مدعا باشد، به دست نیاورد. در هشتم ژانویه ۱۹۲۹ رابرت کلایو وزیر مختار بریتانیا در ایران گزارش داد که در دیدار خود با تیمورتاش، وزیر دربار رضاشاه، پیشنهاد ارجاع مسأله بحرین به دادگاهی بین‌المللی با حضور سه قاضی را مطرح کرده است که یکی از این قضات از طرف ایران، دومی از طرف شیخ بحرین و سومی یک قاضی بی‌طرف مورد قبول طرفین باشد. اهمیت این پیشنهاد در آن بود که هیچ اشاره‌ای به طرفیت بریتانیا در چنین دادگاهی نشده بود و از این طریق، بریتانیا دخالت خود را در قضیه بحرین انکار می‌کرد (Eghtedari, 2020: 27-28). البته ذکر این نکته ضروری است که با وجود تأکید دوباره ایران بر حاکمیت بحرین، رضاشاه به جز شکایت از بریتانیا در جامعه اقدام دیگری انجام نداد. اما این مطلب به این معنا نیست که ایران از ادعای خود درباره حاکمیت بر بحرین چشم‌پوشید. در واقع دولت ایران در موقعیت‌های مختلف ادعایش را تکرار کرد (Ramazani, 2021: 295). ادعای دوباره ایران در مورد بحرین در دولت قوام، تقاضای اجرای قانون ملی شدن نفت در بحرین، معرفی بحرین بعنوان استان چهاردهم ایران و تقاضای ورود نماینده بحرین در مجلس شورای ملی از دیگر اقدامات دولت ایران در سال‌های بعد بود.

این ادعاها در دهه ۱۹۶۰م (۱۳۴۰ ش) کاملاً رنگ باخت. در اواخر سال ۱۹۶۴ سرلشکر حسن پاکروان، رئیس سازمان امنیت ایران، از لندن دیدن می‌نماید. ضمن گفتگو با مقامات انگلیسی، امکان انصراف ایران از ادعایش نسبت به بحرین مطرح می‌شود و پاکروان اظهار می‌دارد این قضیه تحت بررسی است. در تاریخ ۹ فوریه ۱۹۶۸ شاه با والٹ روستو، مشاور امنیتی رئیس‌جمهور آمریکا لیندون جانسون، جلسه

ملاقاتی داشت. روستو نقل می‌کند که شاه در آن جلسه با صراحت بی‌علاقگی خود را نسبت به ادعای مربوط به بحرین مطرح و می‌گوید برای به دست آوردن بحرین متوسل به زور نخواهد شد، ولی تأکید می‌کند ادعای حاکمیت ایران قدمت ۱۵۰ ساله دارد و نمی‌توان بدون توجیه و علتی یک‌باره از آن دست کشید (Zandfard, 2011: 142-143). اگر چه انگلستان در سال ۱۹۶۸ به دلایلی در صدد خروج از منطقه خلیج فارس بود، ولی این به معنای پایان یافتن نفوذ آن دولت در خلیج فارس نبود. سرانجام با اعمال نفوذ سیاسی و فشارهای آن کشور و همچنین حمایت‌های سایر دول غربی، بحرین در ۲۶ اکتبر ۱۹۶۶ م (۱۳۴۵) به عضویت یونسکو و در نوامبر ۱۹۶۷ (۱۳۴۶) به عضویت فائو و در روز ۸ مه ۱۹۶۸ (۱۳۴۷) به عضویت سازمان جهانی بهداشت درآمد. دفاع بی‌چون و چرای بریتانیا از استقلال بحرین به قدری تأثیرگذار بود که با توجه به سایر عوامل، به جدا شدن این منطقه از ایران و استقلال کامل آن در ۱۴ اوت ۱۹۷۱ (۲۳ مرداد ۱۳۵۰) منجر شد (Zaker, 2012: 49).

۳-۲. افکار عمومی و جدایی جزایر بحرین

حساس‌ترین مسئله‌ای که شاه در رابطه با انگلیس و همسایگان عرب ایران در خلیج فارس پیش رو داشت موضوع استقلال بحرین پس از خروج انگلیس از خلیج فارس بود؛ ایران بحرین را از قدیم متعلق به خود می‌دانست و شاه نمی‌خواست بر سر بحرین که اکثریت مردم آن عربند با انگلیس و با اعراب وارد جنگ شود، اما از آنجا که ایران پیش از این بحرین را استان چهاردهم خود اعلام کرده بود، شاه از برانگیختن احساسات ناسیونالیستی ایرانیان نگران بود و نمی‌خواست در چشم مردم چنین جلوه کند که او خاک ایران را به بیگانگان واگذار کرده است (Katouzian, 2019: 305).

در دهه ۱۹۶۰ م (۱۳۴۰ ش)، مذاکرات متناوب ایران و انگلیس در مورد بحرین، پنج مرحله را پشت سر گذاشت. مرحله اول که دربرگیرنده ژانویه تا اوت ۱۹۶۸ بود، معطوف به درخواست شاه برای برگزاری همه‌پرسی در بحرین بود. مذاکرات شاه با گورونوی رابرتز، وزیر مشاور در امور تجارت انگلیس، در ۷ ژانویه ۱۹۶۸ (۱۳۴۷) آغاز شد، زمانی که او تصمیم بریتانیا را برای خروج از خلیج فارس تا سال ۱۹۷۱ اعلام کرد. شاه به رابرتز ابراز تمایل کرد که راهی بیابد تا او بتواند از ادعای ایران بر بحرین چشم‌پوشی کند. شاه در حالی که به افق‌های بلند می‌اندیشید در فکر مستمسک مورد نیاز بود و پیشنهاد کرد که یک «نظرسنجی» در بحرین برگزار تا مشخص شود که آیا بحرینی‌ها می‌خواهند بخشی از ایران باشند یا نه. همانطور که انتظار می‌رفت اگر بحرینی‌ها به استقلال از ایران رأی می‌دادند، شاه می‌توانست صرفنظر کردن از ادعای ایران بر بحرین را به عنوان منش بزرگوارانه‌اش با خواست مردم بحرین برای

تعیین سرنوشت به جای تبنی با بریتانیا برای تسلیم خاک ایران به تصویر بکشد (Alvandi, 2010: 164).
166). دنیس رایت سفیر بریتانیا در تهران در یادداشت‌های سالانه خود در سال ۱۹۶۸ خاطرنشان می‌کند: «ترس اصلی شاه این بود که در تاریخ ثبت شود که او «استان چهاردهم» کشورش را به راحتی از دست داده است» (Alvandi, 2010: 164). مهم این بود که شاه تنها تصمیم‌گیرنده سیاست خارجی ایران، متقاعد شده بود که افکار عمومی ایران مخالف تصمیم واگذاری بحرین است. بنابراین، نظرسنجی به عنوان راهی برای چشم‌پوشی شاه از ادعای ایران بر بحرین تلقی می‌شد. نکته مهم آن بود که تمام جزئیات انجام این رویداد سیاسی از قبل تنظیم شده بود اما شاه در تلاش بود تا از هرگونه تبنی میان انگلیس و ایران اجتناب کند تا اعتبار نتیجه نظرسنجی در چشم مردم ایران خدشه‌دار نشود (Alvandi, 2010: 164).
176).

مرحله دوم که آگوست تا دسامبر ۱۹۶۸ را در بر می‌گرفت، با بهبود تدریجی روابط ایران با کشورهای عربی از طریق مذاکرات و در نهایت با تصمیم شاه برای صرف‌نظر کردن از همه‌پرسی به اوج خود رسید. نقطه عطف این مرحله، بیانیه ۶ ژانویه ۱۹۶۹ دهلی نو بود که بواسطه آن، شاه علناً متعهد شد تا از ادعای ایران بر بحرین چشم‌پوشی کند. در مرحله سوم، در بازه زمانی ژانویه تا اوت ۱۹۶۹ بریتانیا و ایران توافقاتی در باب اعزام یک هیئت از سازمان ملل به بحرین برای بررسی خواسته‌های مردم بحرین داشتند و در عمل، مکانیسمی برای شاه فراهم شد تا از ادعای ایران بر بحرین چشم‌پوشی کند. در مرحله چهارم، از سپتامبر تا دسامبر ۱۹۶۹، مباحثات در مورد جزئیات مأموریت سازمان ملل با یک رویکرد غیررسمی مشترک با دبیرکل سازمان ملل، اوتانت ادامه یافت. نهایتاً در مرحله پنجم، از دسامبر ۱۹۶۹ تا مارس ۱۹۷۰ مذاکرات بر روی نحوه انعکاس مواضع رسمی ایران به اوتانت دبیرکل سازمان ملل متمرکز بود که سرانجام در ۹ مارس ۱۹۷۰ انجام شد و در نتیجه مذاکرات به پایان رسید (Alvandi, 2010: 164). پس از آنکه شاه با دولت انگلیس در خصوص نظرسنجی از اهالی بحرین به توافق رسید، از طرف دبیرکل سازمان ملل متحد نماینده‌ای به نام گیچپاردی به بحرین اعزام گردید و در حالیکه بحرینی‌ها مردم خود را برای ورود هیئت سازمان ملل آماده می‌کردند، شاه نیز اقداماتی را برای آماده‌سازی افکار عمومی ایران برای کنار گذاشتن ادعای ایران نسبت به بحرین انجام داد. شورای امنیت برای بررسی یافته‌های گیچپاردی تشکیل جلسه داد و در ۱۱ مه ۱۹۷۰ به اتفاق آراء قطعنامه ۲۷۸ را به تصویب رساند. آنگاه پس از تصویب شورای امنیت سازمان ملل متحد در خصوص استقلال بحرین، دعوای ایران در مورد الحاق بحرین به ایران با اندک اعتراض عمومی یا خصوصی کنار گذاشته شده بود (Alvandi, 2010: 176).

الف: نهادهای عمومی

احزاب و جدایی بحرین

احزاب سیاسی ایران در اواخر دهه چهل شمسی، به چهار جریان عمده یعنی احزاب ملی، چپ، مذهبی و دولتی منشعب می‌شدند. با اعلام خبر جلسه فوق‌العاده مجلس بیست و دوم، در فروردین ۱۳۴۹ در خصوص بحرین و ارجاع آن به سازمان ملل متحد که در آن زمینه جدایی بحرین از ایران طرح‌ریزی شده بود، احزاب و سازمان‌های سیاسی به طور صریح یا مخفیانه از طریق بیانیه‌ها و شب‌نامه‌ها مخالفت خود را با پذیرش جدایی بحرین توسط رژیم شاه اعلام نمودند. البته احزابی مانند حزب مردم، حزب ملیون و حزب ایران نوین که طرفدار دولت بودند به نفع دولت در مجلس رأی دادند، لیکن احزابی مانند حزب ملت ایران، جبهه ملی ایران و گروه پارلمانی پان ایرانیست که منتقد دولت بودند با صدور اعلامیه‌هایی با جدایی بحرین مخالفت نمودند. در روز نهم فروردین ماه ۱۳۴۹ به تقاضای دولت جلسه فوق‌العاده مجلس شورای ملی برگزار شد. در این جلسه اردشیر زاهدی، وزیر امور خارجه، که به شدت نگران به نظر می‌رسید اظهار داشت: «به طوری که نمایندگان محترم اطلاع دارند، دولت انگلستان در سال ۱۹۷۱ م/ ۱۳۵۰ ش از خلیج فارس خارج خواهد شد و شاید تصور شود که در آن هنگام موانع عملی برای پس گرفتن بحرین مرتفع شده و پس از خروج انگلستان دولت ایران می‌تواند با اعزام قوا این جزیره را تصرف کند، اما شاه طی مصاحبه مطبوعاتی مورخ ۱۴ دی ۱۳۴۷ در دهلی نو، خط مشی منطقی و دنیاپسندی را که ایران بایستی برای حل مشکل بحرین انتخاب می‌کرد با این بیان حکیمانه مشخص فرمودند: «ایران پیوسته به این سیاست خود دلبستگی داشته است که هرگز برای به دست آوردن اراضی و امتیازات ارضی، علیرغم تمایل مردم آن سامان به زور متوسل نشود» (Taleh, 2009: 226-227).

بعد از سخنان زاهدی، محسن خواجه نوری، نماینده شمیران و سخنگوی حزب ایران نوین، با اشاره به اعلام رسمی مواضع دولت درباره حل قضیه بحرین در حضور نمایندگان مجلس، ابراز نمود که تصمیم متخذه از طرف دولت در مراجعه به سازمان ملل «رویه‌ای منطقی و دنیاپسندانه» است و حزب ایران نوین از این فلسفه جانبداری می‌کند. گروه پارلمانی حزب مردم نیز درباره گزارش وزیر امور خارجه مطالبی به شرح زیر اظهار می‌دارد: «حزب مردم به منظور حفظ وحدت ملی و تقویت قوای مملکتی در هر حال، دولت را در قبال دول خارجی مورد تأیید و حمایت قرار داده است، اکنون نیز به طور اختصار نکات

مثبت آن را مورد بحث قرار می‌دهد. دولت ایران در همه حال و در تمام موارد مؤید تقویت و خواستار بسط فعالیت سازمان ملل متحد بوده و حل اختلاف کشورها را از طریق آن سازمان توصیه نموده است» (Taleh, 2009: 226-229). اما در نقطه مقابل، حزب ملت ایران از طریق کمیته مرکزی حزب طی بیانیه‌ای ضمن محکومیت اقدامات دولت در نادیده گرفتن حق حاکمیت ملی ایران بر بحرین، همه احزاب و سازمان‌های ملی را به اعتراض نسبت به این اقدام فراخواند. در بیانیه حزب ملت تصریح گردید:

«گزارش روز نهم فروردین ماه وزیر امور خارجه پیرامون سرنوشت بحرین به دو مجلس شورای ملی و سنا که کرسی‌نشینان آنها خلق شده انتخاباتی نادرست و فرمایشی هستند و به ناچار نمی‌توانند عنوان نمایندگی ملت را داشته باشند، نمونه آشکاری از طرح یک توطئه جدید علیه حق حاکمیت ملی ایران بود. ... حزب ملت ایران که همواره برای دست یافتن به استقلال کامل سیاسی و اجتماعی و اقتصادی کشور کوشیده است، اعلام می‌دارد، قرار و مدارهای دولت کنونی با امپریالیسم انگلستان با پا درمیانی سازمان ملل متحد نمی‌تواند اصل حق حاکمیت ملی را نادیده انگارد، بحرین برای همیشه ایرانی باقی خواهد ماند و پیوند جاودانه مردم آن با سایر ایرانیان گسستنی نیست. در این هنگام فضیلت‌سوز، حزب ملت ایران از همه مردم، همه مبارزان ضد استعمار، همه احزاب و سازمان‌های ملی می‌خواهد علیه این توطئه شوم بانگ اعتراض بردارند، باشد که با درهم شکستن آن، خود سرفصل پیکاری گسترده‌تر برای رهایی ایرانیان از بندهای استعمار و استبداد گردد» (Statement of Nation Party of Iran, April 1, 1970). پس از صدور بیانیه حزب ملت ایران، دبیرکل و یکی از اعضای حزب توسط مأموران ساواک بازداشت شدند که منجر به صدور بیانیه دیگر در ۴ اردیبهشت ۱۳۴۹ گردید و در آن تأکید شد که بحرین جزء جدانشدنی ایران است و نیرنگ هیأت حاکمه برای رسمیت دادن و قانونی جلوه‌گر ساختن این تجزیه حتی اگر در مجامع بین‌المللی هم صورت پذیرد از نظر ملت ایران بی‌ارزش است.

جبهه ملی ایران نیز در خبرنامه خود، به تجزیه بحرین در تاریخ ۱۳۴۹/۱/۲۷ اعتراض نمود. در متن این خبرنامه آمده بود:

«خیمه شب بازی مراجعه به آرای عمومی در بحرین ثمره این ماجرا است. دو دسته حاکم خودفروخته از یک سو شیوخ مرتجع خلیج فارس و شیخ بحرین و از سوی دیگر ارتجاع سیاه ایران بر سر مسأله‌ای توافق کرده‌اند که اصلاً مربوط به مردم ایران است و حق تصمیم و اظهار نظر راجع به آن از حقوق ثابت ایشان می‌باشد، اما این دو دسته به هیچ وجه از طرف مردم خود نمایندگی ندارند، بر خلاف تمام موازین اصطلاح بین‌المللی به سازمانی رجوع کرده‌اند که نظیر خود آنان بدون اجازه آمریکا ارباب اول و سایر

دولت‌های بزرگ حتی حق جابجا کردن کارمندان اداری خود را هم ندارند و درست در همین هنگام که به اصطلاح مدعی مراجعه به آرای همگانی‌اند، وقتی حزب ملت ایران درباره مسأله بحرین دست به انتشار بیانیه‌ای زده و نظرات خود را در باب این امر اعلام کرده است، دبیر کل آن حزب را توقیف کرده‌اند» (Statement of The National Front of Iran, April 16, 1970)

از طرف احزاب چپ و احزاب مذهبی نیز بیشتر بخاطر غیرقانونی بودن آنها و تسلط شاه بر امور، سندی مبتنی بر هرگونه واکنشی به دست نیامد. البته در زمان ملی شدن صنعت نفت و تصویب قانون ملی شدن نفت به اتفاق آراء توسط هر دو مجلس ایران در اسفند ۱۳۲۹، ادعای ایران بر حاکمیت بحرین توسط احزاب چپ و مذهبی دوباره مطرح شد. همچنین حزب چپ‌گرای توده و گروه راست‌گرای فدائیان اسلام در ابتدا از سکوت مجلس در مورد نفت بحرین انتقاد کردند، اما زمانی که قانون سلب مالکیت شرکت نفت ایران و انگلیس تصویب شد، خواستار اعمال این قوانین در مورد شرکت نفت بحرین با شراکت شرکت نفت استاندارد کالیفرنیا و تگزاس شدند به این دلیل که جزایر بحرین را بخشی از خاک ایران می‌دانستند. بریتانیا معتقد بود اگر حزب توده قدرت را در ایران به دست گیرد و با حمایت و الهام گرفتن از روسیه و با طرح پرسش درباره ادعای حاکمیت ایران بر بحرین، ممکن است به دنبال بهانه‌ای برای مداخله در خلیج فارس باشد. (Khadduri, 1951: 631-632). اما در دهه چهل یا بخاطر گسترش روابط ایران و شوروی و یا بخاطر نفوذ شوروی در میان اعراب و خلیج فارس، هیچ اعتراضی صورت نگرفت. هوشنگ طالع بر این باور است که «گروه‌های چپ به دلیل اینکه اتحاد جماهیر شوروی برای دلجویی از اعراب با تجزیه بحرین موافق بود، سکوت کردند. اتحاد شوروی تا آنجا پیش رفت که به طریق غیررسمی عنوان نموده بود که هر گاه صفت «عربی» به سرزمین بحرین افزوده نشود، قطعنامه شورای امنیت را وتو خواهد کرد» (Taleh, 2009: 236).

اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی که با جدایی بحرین از ایران به مخالفت برخاستند شامل محسن پزشکی‌پور، محمدرضا عاملی تهرانی، فضل‌الله صدر، اسماعیل فریور و هوشنگ طالع عضو گروه اقلیت پارلمانی حزب پان ایرانیست بود (Taleh, 2009: 240). پزشکی‌پور به عنوان مخالف در مجلس اظهار می‌دارد:

«اینکه دولت نسبت به جزئی لاینفک از میهن ما با وجود این همه دلایل متقن به آن مرحله از تردید در حاکمیت ملی نظر دوخته است که تعیین سرنوشت این جزء انفکاک‌ناپذیر ایران را آن هم با این کیفیت به عهده آقای اوتانت دبیر کل سازمان ملل متحد یا شورای امنیت گزارده و اینکه برای نجات بحرین و

نسبت به مردم بحرین به زور متوسل نخواهیم شد، هرگز چنین دلالت ندارد که فرصت بدهیم تا همان وسایل استعمار انگلیس و عمال فرومایه آن که دولت به کرات در گزارش خود بدان اشاره نموده است همچنان حلقوم مردم بحرین را در زیر چنگال‌های خون‌آلود و جنایتکار خود بفشارد و آنگاه در چنین شرایطی نماینده آقای اوتانت به کسب نظر مردم مبادرت نماید. پرسش ما این است که دولت چه اقدامی برای برطرف کردن دو عامل «زور» و «تزویر» و عوارض ناشی از آن در بحرین نموده که مردم بحرین بتوانند آزادانه و بدون بیم و هراس نظر خود را به نماینده آقای اوتانت اعلام کنند (Zandfard, 2011: 169-171)). در پایان جلسه ۹ فروردین ۱۳۴۹ پنج نماینده گروه پان ایرانیست به خاطر موضع دولت در این قضیه، استیضاح آن را مطرح کردند. در جلسه ۲۴ اردیبهشت ۱۳۴۹ مجلس بیست و دو در رابطه با شیوه نظرسنجی جهت کسب تمایلات مردم بحرین با اشاره به گزارش نماینده دبیر کل در خصوص فهرست اسامی سازمان‌ها و مؤسسات وابسته به حکومت انگلیسی بحرین سخنگوی حزب پان ایرانیست محسن پزشکی‌پور این سؤال را مطرح کردند:

«این فهرست را چه مقامی در اختیار آقای نماینده اوتانت قرار داده و آن کدام مرجعی بوده که معلوم کرده باید نظرات مردم بحرین را از انجمن شهر، از هیأت اوقاف، از انجمن بهداری، از مؤسسات مشابه دیگر که به دلالت و به صراحت گزارش وابسته به حکومت غاصب بحرین بوده‌اند پرسش شود که آیا موافقت با ما زندگی کنند و یا خیر؟ آیا ایشان باید می‌رفت و نظر سازمان‌های دولتی را استخبار می‌کرد یا تمایلات مردم بحرین را احراز می‌نمود؟ ایشان آیا می‌بایست نظر هیأت اوقاف و انجمن شهر را استفسار می‌کرد یا نظر مردم را؟» (Details of Negotiations of National Consultative Assembly, (Session 189, Period 22, May 14, 1970

مطبوعات

در ایران این مقطع بخاطر کنترل دولت بر رسانه‌ها، انعکاس افکار عمومی در مطبوعات بسیار ضعیف بود. در این رابطه، گزارشات مبنی بر دستور ساواک برای نوشتن یادداشت‌ها و انجام مصاحبه‌هایی مبنی بر عدم اهمیت بحرین برای ایران موجود است. به عنوان نمونه روزنامه اطلاعات مورخ ۱۳۴۹/۲/۲۳ در مصاحبه‌ای که با سناتور عباس مسعودی مدیر این روزنامه انجام داده است، می‌نویسد: «شاید خیلی‌ها تصور کنند که اگر ایران اقدام به این کار نمی‌کرد این قضیه (ادعای ما به بحرین) سال‌ها به همین طریق می‌ماند و یا یک فرصت دیگر پیدا می‌شد و یا پس از رفتن نیروی بریتانیا دست ما باز می‌شد و ما می‌رفتیم آنجا را می‌گرفتیم ولی این یک اشتباه بزرگی است، زیرا اگر ایران مقدم به حل قضیه بحرین

نمی‌شد، نه فقط این معضل همچنان باقی می‌ماند، بلکه دست ما را برای نفوذ در خلیج فارس باز نمی‌گذارد و ما نمی‌توانستیم نتیجه‌ای که امروز می‌خواهیم به دست آوریم. اگر مسئله بحرین حل نمی‌شد نه دوستی ما با ملل عرب و شیخ‌نشین‌ها حاصل می‌شد و نه اینکه می‌توانستیم فکر و نقشه‌ای که برای خلیج فارس داشتیم جامه عمل بپوشانیم» (Ettelaat Newspaper, May 13, 1970).

همچنین شاه از اصحاب مطبوعات از جمله روزنامه‌های اطلاعات و کیهان خواست با انتشار مقالات و یادداشت‌هایی، الحاق بحرین به ایران را بیهوده جلوه دهند چرا که از دید او، نفت و مروارید بحرین در حال اتمام بود و به زعم او، تصرف بحرین جز ایجاد هزینه برای کشور و دشمنی همسایگان عرب عایدی برای ایران نداشت. علم در یادداشت‌های خود می‌نویسد: «شاه امر دادند کمیسیونی مرکب از نخست‌وزیر و من با وزیر امور خارجه در مورد گفتگویی که درباره بحرین از هم اکنون باید در جراید درج بشود تا ذهن مردم آماده گردد که رأی سازمان ملل برای ما لازم‌الرعايه خواهد بود» (Alam, 2014, Vol. 1: 401). روزنامه آیندگان نیز با چاپ مقاله‌ای تحت عنوان «موقعیت طبیعی و اقتصادی بحرین» نظرات عباس مسعودی را بدین کیفیت تأیید کرد که: در سال ۱۹۳۰ با کشف نفت در بحرین این منطقه رونق یافت و نفت جای تجارت مروارید را که در گذشته اهمیت داشت گرفت ولی سپس با عرضه مروارید مصنوعی به بازار، تقاضا برای مروارید طبیعی از بین رفت و نفت تنها محل درآمد مردم این سامان قرار گرفت. اما بعد از مدتی مشخص شد که منابع نفت بحرین بر خلاف سایر شیخ‌نشین‌ها ناچیز است و طبق تخمین کارشناسان منابع نفتی تا چند سال دیگر به پایان خواهد رسید (Ayandegan Newspaper, May 30, 1970: 1-11). مضاف بر این، به دنبال مصاحبه مطبوعاتی دی ماه ۱۳۴۷ شاه درباره مسئله بحرین در دهلی نو، روزنامه آیندگان شروع به چاپ مقالاتی درباره وضعیت خلیج فارس نمود و سعی کرد که وضعیت آنجا را بحرانی جلوه دهد. این روزنامه از تصمیم شاه مبنی بر واگذاری تعیین تکلیف حاکمیت بحرین به سازمان ملل متحد شدیداً دفاع می‌کرد و همراه با روزنامه‌های دیگر با مواضع حزب پان ایرانیست که مخالف جدایی بحرین از ایران بود به مخالفت می‌پرداخت (Kasra, 2011). در نهایت باید خاطر نشان ساخت که تنها نشریه «خاک و خون» ارگان مطبوعاتی حزب پان ایرانیست به مخالفت با جدایی بحرین پرداخت که آنهم توقیف شد.

گروه‌ها، انجمن‌ها و شخصیت‌ها

در زمان تجزیه بحرین، دیکتاتوری و اختناق بسیار شدیدی بر کشور حکمفرما بود و احزاب و گروه‌های سیاسی مستقل و غیر دولتی قادر به واکنش و فعالیتی نبودند. هوشنگ طالع نماینده مجلس در این باره

می‌نویسد: «جای شگفتی است که چرا احزاب و گروه‌های غیر چپ نیز از خود واکنشی نشان ندادند. در این میان مراجع تقلید کشور نیز با وجودی که در بحرین مقلدان فراوانی داشتند، سکوت کردند، در حالیکه اکثریت قریب به اتفاق مردم بحرین شیعه بودند و اگر روحانیت از مردم آن سرزمین به دلیل نژادی دفاع نکرد، می‌بایستی از نظر دینی به دفاع از آنان برمی‌خاست و اگر احزاب و گروه‌های مزبور و نیز مراجع تقلید کشور با تجزیه بحرین به مخالفت برمی‌خاستند، شاه و هیئت حاکمه ناچار به عقب‌نشینی می‌شدند» (Taleh, 2009: 236).

تنها اطلاعات بدست آمده درباره رویکرد نیروهای مذهبی درباره جدایی بحرین مربوط به بعد از انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۸ می‌باشد که از سوی آیت‌الله محمدصادق روحانی بارها مورد تأکید قرار گرفت. در سندی از سفارت آمریکا در کویت به وزارت خارجه در واشنگتن دی. سی. مورخ ۱۳۵۸/۰۳/۲۸ آمده‌است که: «به دنبال گزارش‌های رسیده پیرامون این مطلب که آیت‌الله ایرانی، صادق روحانی، بحرین را «استان چهاردهم» ایران اعلام کرده بود (Documents from the nest of spies, 2007, Vol. 5: 13). همچنین اشاره شده که او قبلاً به خاطر اظهاراتش در مورد بحرین مورد انتقاد مقامات حکومتی ایران واقع شده بود. ... آیت‌الله روحانی همچنان معتقد است که بحرین جزئی از ایران است و «رژیم شاه که از ادعای خود درباره بحرین صرف نظر کرد غیر قانونی بود.» (Documents from the nest of spies, 2007, Vol. 5: 13). در روزنامه بامداد امروز نیز آمده است که: «در این پیرامون سخنان آیت‌الله العظمی روحانی که دوشنبه گذشته در قم ایراد شد و متن آن روز پنجشنبه در بامداد چاپ شد خبرگزاری‌های بین‌المللی گزارش کاملی به سراسر جهان مخابره کردند و چندین روزنامه بزرگ جهان مانند لوموند و واشنگتن پست نیز ضمن چاپ این سخنان به بررسی و تفسیر پیرامون آن پرداختند (Bamdad Emruz Newspaper, September 22, 1979: 1-2).

در سندی از سفارت آمریکا در پاریس مورخ ۱۳۵۸/۰۷/۱۷ آمده که: «اس دی التیمت گزارش داد که نخست‌وزیر بازرگان و آیت‌الله خمینی هردو از روحانی خواسته بودند که حملات خود را به بحرینی‌ها ملایم کند» (Documents from the nest of spies, 2007, Vol. 4: 653-654). همچنین در نامه‌ای از وزیر امور خارجه ایالات متحده- واشنگتن دی سی به سفارت آمریکا در تهران در تاریخ ۱۳۵۸/۰۷/۱۶ آمده: «او [ابراهیم یزدی، وزیر امور خارجه وقت] به شخص دیگری که با ما تماس دارد گفت که به خمینی گفته است که باید از امور خارجی برکنار باشد و انتصاب یک سفیر برای بحرین به عنوان یک پیروزی که او بر دستگاه مذهبی به دست آورد، توصیف کرد» (Documents from the nest of spies,)

2007, Vol. 2: 525). همچنین در سندی «خیلی محرمانه» از سفارت آمریکا در منامه به وزارت امور خارجه در تاریخ ۱۳۵۸/۰۷/۰۲ آمده که: «وزیر امور خارجه بحرین برای اولین بار با وزیر خارجه [ایران] یزدی در کنفرانس ملاقات و گفتگو کرد. یزدی به او اطمینان داد، دولت ایران تمایل و یا قصد مداخله در امور بحرین را ندارد» (Documents from the nest of spies, 2007, Vol. 4: 167).

البته لازم به ذکر است که هر چند در سال ۱۳۳۰ که قانون ملی شدن صنعت نفت تصویب شد مسئله حاکمیت بحرین در چارچوب سیاست داخلی ایران اهمیتی دوباره پیدا کرد، زیرا اعضای حزب توده و گروه فدائیان اسلام خواستار آن شدند (Wright, 2017, 62). اما در دهه چهل و پنجاه هیچ واکنشی از این دو گروه موجود نیست.

در میان چهره‌های علمی، احمد اقتداری از جدایی بحرین به عنوان اشتباه نابخشودنی شاه و دولت ایران یاد می‌کند:

«در یکی از شب‌ها امیرعباس هویدا نخست وزیر مرا به دفترش فرا خواند و خواست تا من در کمیسیونی که مرکب از عده‌ای وزیر و رئیس سازمان امنیت و اطلاعات تشکیل شده بود شرکت نمایم، موضوع قبول ایران از آن رفراندوم ساختگی مطرح بود که فردا به مجلس فرستاده می‌شد. من مخالفتم را اظهار داشتم و به نخست وزیر گفتم به عرض شاه برسانید که آنچه را مرحوم احمدشاه با همه ضعفش و مرحوم پدرتان رضاشاه با همه قدرتش اجازه ندادند، شما هم اجازه نفرمائید که بحرین از ایران جدا شود.... فردای روز بعد به وزارت خارجه رفتم و با توجه به اینکه می‌دانستم آقای اردشیر زاهدی وزیر امور خارجه قرار است قضیه بحرین و رفراندوم آنرا در مجلس مطرح کند، یادداشتی نوشتم و آقای وزیر را از این کار برحذر داشتم و به اتاق ایشان فرستادم، ایشان مرا به حضور نپذیرفت، اما کتاب من را درباره «آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان» را با تشکر پذیرفته بود. بعد از اینکه گزارش کار توسط وزیر امور خارجه به اطلاع مجلس رسید، هویدا گفت وقتی گزارش کمیسیون کار را آن شب به اطلاع اعلیحضرت رسانیدم و نوشته تو را ذیل صورت مجلس خواندم، شاه سری تکان داد و گفت حق با فلانی است و ای کاش من این گزارش و استدلال‌های فلانی را زودتر دیده بودم ولی دیگر آب از سبو ریخته شده بود و آب رفته به جوی باز نیاید» (Eghtedari, 2020: 97-99).

ب- نهادهای رسمی و ترس از افکار عمومی در جدایی بحرین

شاه و هیئت دولت

ساختار سیاست خارجی در ایران در دوره پهلوی نهادمند نبود، از این رو افکار عمومی در عرصه سیاست خارجی ایران نه تنها شکل دهنده نبود، بلکه سیاستمداران به گونه‌ای که می‌خواستند آن را در جهت مطلوب خود شکل می‌دادند. شاه اهلیت تصمیم‌گیری در حوزه سیاست خارجی را فقط مختص به خود می‌دانست و حتی به وزرای خارجه و متخصصان و آگاهان عرصه بین‌المللی نقش تعیین‌کننده‌ای در تصمیم‌گیری‌های مهم را نمی‌داد.

پس از سفر رئیس ساواک در اواخر سال ۱۳۴۴، شاه در لندن در خلال مذاکرات با نخست‌وزیر بریتانیا لحن گفتارش تغییر کرد و به بریتانیا اطمینان داده بود که در رابطه با عضویت بحرین در یونسکو به عنوان عضو ناظر مشکلی ایجاد نخواهد کرد. چنان‌که بیان شد، در نهایت شاه در یک کنفرانس مطبوعاتی در ۱۴ دی ۱۳۴۷ در دهلی نواز ادعای دیرینه ایران بر بحرین چشم‌پوشی کرد (Zandfard, 2019: 142). محمدرضا پهلوی در کتاب پاسخ به تاریخ تنها اشاره کوتاهی به ماجرای بحرین می‌کند، او می‌نویسد: «در بحرین فقط یک ششم اهالی آنجا ایرانی تبار بودند، به همین علت موافقت مردم آنجا درباره سرنوشتشان تصمیم بگیرند و آنان به استقلال کشورشان رأی دادند» (Pahlavi, 2006: 273). این پاسخ نشان‌دهنده آن است که شاه از ابتدا از انضمام بحرین به ایران صرف‌نظر کرده و به همین منظور از بحرین به عنوان یک کشور نام می‌برد. شاه پس از مصاحبه مطبوعاتی ژانویه ۱۹۶۹ (دی ماه ۱۳۴۷)^۱ در دهلی نو، جمله‌ای را که دیگر تکیه کلام وی شده بود، تکرار کرد؛ هر وقت از بحرین سخن می‌گفت به سابقه یکصد و پنجاه ساله این اختلاف اشاره می‌کرد و می‌خواست با این اشارات مکرر، گناه جدایی بحرین از ایران را به گردن دودمان قاجاریه بیندازد. شاه در جلسه‌ای دیگر در جمع مسئولین وزارت خارجه گفته بود، حدود یکصد و پنجاه سال قبل، انگلیس بحرین را از ایران جدا کرد و حال که قصد خروج از خلیج فارس را دارد و می‌خواهد به حکام عرب منطقه استقلال دهد، بحرین را به ما پس نخواهد داد و من هم نمی‌توانم مانند دون کیشوت رفتار کنم (Qanei, 2002: 350).

^۱ شاه در یک کنفرانس مطبوعاتی در ۱۴ دی ماه ۱۳۴۷ در دهلی نو پایتخت هند اظهارداشت، اگر اهالی بحرین نمی‌خواهند به کشور من ملحق شوند، ایران ادعاهای ارضی خود را در مورد این مجمع‌الجزایر پس می‌گیرد و خواست‌های اهالی بحرین را اگر از نظر بین‌المللی مورد قبول قرار گیرد، می‌پذیرد، اما اگر انگلیسی‌ها خودسرانه به بحرین استقلال بدهند، ایران زیر بار نخواهد رفت و با عضویت بحرین در کنفدراسیون شیوخ مخالفت خواهد کرد و اگر بحرین به عضویت سازمان ملل متحد پذیرفته شود، ایران این سازمان بین‌المللی را ترک خواهد کرد (Kayhan Newspaper, January 6, 1969).

در تاریخ نهم فروردین ۱۳۴۹ در نشست ۱۸۲ مجلس به درخواست دولت در خصوص بحرین جلسه‌ای تشکیل داد. دولت هویدا که همیشه خود را جان‌نثار شاه می‌دانست به تبعیت از نظر شاه، هیچگونه مخالفتی با جدایی بحرین از ایران نداشت، در هنگام استیضاح دولت او توسط حزب پان ایرانیست در مجلس، به دفاع در برابر استیضاح با توجیه تجزیه بحرین در زیر عناوینی همچون صلح‌طلبی، تنش‌زدایی با همسایگان و وحدت اسلامی پرداخت. موضوعاتی که شاید هویدا، باور و اعتقاد چندانی به آنان نداشت اما برای توجیه تجزیه بخشی از خاک ایران به این ادعاها متوسل شده بود و به تعبیری، با لحنی تهدیدآمیز تلاش کرد تا استیضاح‌کنندگان را مرعوب کند. از زبان هویدا نقل شده است: «خیر آقای پزشکیپور افکار شما به هیچگونه مورد قبول دولت و ملت ایران نبوده و راه شما جز داعیه‌های خیالی و رویایی بیش نیست که نه تنها برای میهن ما و دنیای امروز نفعی ندارد، بلکه ضررهای فاحش آن به بشریت در سطح جهانی نیز به اثبات رسیده است» (Details of Negotiations of National Consultative Assembly, Session 182, Period 22, Bahmani Qajar, 2018: 333-334).

همان‌گونه که ذکر شد، شاه از چندین سال قبل از استقلال بحرین از طریق امیر خسرو افشار سفیر ایران در انگلیس، به این باور رسیده بود که در مقابل استرداد سه جزیره ابوموسی، تنب بزرگ و تنب کوچک از الحاق بحرین به ایران باید صرف‌نظر کرد. پرویز ثابتی رئیس اداره سوم ساواک می‌نویسد: «در جریان مذاکرات امیر خسرو افشار از طرف ایرانی و مستر لوس طرف انگلیسی در سال ۱۹۶۸ که عباس آرام سفیر ایران در لندن بود اعلام می‌شود که نیازی نیست در مورد بحرین اسناد و مدارکی جمع‌آوری شود، زیرا در پشت پرده مسائلی مطرح شده بود و به توافق رسیده بودند که بحرین از حاکمیت ایران خارج شود» (Ghanei Fard, 2011: 361).

با وجود این هرگز خیال شاه از طرف مردم ایران راحت نبود و از قضاوت آینده آنها در این خصوص هراس داشت. علم در جلد نخست یادداشت‌های خود همواره از غرولند شاه در خصوص بحرین در تنهایی دو نفره‌شان سخن گفته است: «در تاریخ ۱۹ بهمن ۱۳۴۸ در رکاب شاه در پیست اسکی در سنت مورینز شاه به من فرمودند، مسأله بحرین دارد حل می‌شود حالا که من و تو هستیم، آیا فکر می‌کنی در آینده ما را خائن خواهند گفت یا چنانکه معتقدم و اغلب سیاستمداران دنیا هم معتقدند، من که حاضر به حل مسأله بحرین شدم، خواهند گفت، کار بزرگی انجام داده‌ایم» (Alam, 2014, Vol. 1: 381-382).

دربار

دربار نهاد مهمی در سیاست خارجی دوره پهلوی بود. تیمورتاش در زمان رضاشاه و علم در دوره محمدرضاشاه از وزرای قدرتمند دربار در ساخت قدرت بودند. وقتی اهمیت این نهاد بیشتر می‌شود که بدانیم سیاست خارجی فقط در دست شاه بود و هرگونه برنامه‌ریزی برای دیدار با سفرا و سفرهای خارجی باید در دربار تنظیم می‌گردید. بنابراین جدایی بحرین را بدون توجه به دربار نمی‌توان فهم کرد. این نهاد نیز ترس از افکار عمومی و قضاوتش در فردای ایران داشت.

اسدالله علم وزیر دربار از مشاورین مورد وثوق شاه، در یادداشت‌های خودش به تاریخ ۱۱ فروردین ۱۳۴۹ می‌نویسد:

«شاه در کاخ نیاوران به من فرمودند، مردم از جریان کار بحرین چه می‌گویند؟ عرض کردم، محافل خارجی خیلی تعریف می‌کنند که عمل شاه دولتمردانه بود. فرمودند، نیکلای پادگورنی، صدر هیئت رئیسه شوروی هم همین عقیده را داشت. اغلب ایرانی‌های عوام هم خیال می‌کنند واقعاً ممکن است رأی مردم به نفع الحاق بحرین به ایران درآید. یک عده هم که عرق ملت دارند واقعاً ناراضی به تمام معنی هستند. یک عده هم که باهوش و اهل سیاست هستند، می‌گویند خوب شد به این دول بالاخره بیشتر زدیم، نتیجه هر چه باشد خوب است. سپس عرض کردم نطق وزیر خارجه خیلی بهتر از این می‌توانست باشد. فرمودند، چطور؟ عرض کردم، وزیر خارجه به جای آنکه به انگلیس‌ها بد بگوید، مقدمه را طوری ترتیب بدهد که امیدی در دل‌ها برای الحاق بحرین به ما زنده نماید و بعد بگوید چون شاه در دهلی فرمودند، ما هم به آراء عمومی مراجعه می‌کنیم، باید بگوید وضع سیاسی کلی خلیج فارس ایجاب می‌کند که ما از شر این مرافعه خلاص شویم و الا هیچ قرار و مداری را در خلیج فارس نمی‌توانیم بگذاریم. اهمیت حفظ خلیج فارس خیلی بیش از اینها است که ما با یک ادعای کهنه آن هم در جایی که بر فرض بخواهیم به زور تصاحب کنیم، جز خرج و دردسر برای ما چیزی در برنخواهد داشت» (Alam, 2014, Vol. 2: 16).

علم در جایی دیگر می‌گوید وقتی در سر میز شام با شاه و نخست‌وزیر بودم، شاه از هویدا می‌پرسد، انعکاس عمل بحرین پیش مردم چیست؟ علم می‌گوید من واقعاً تعجب کردم که هویدا با کمال صراحت گفت واکنشی که از طبقات مختلف شنیده شده نشان می‌دهد که اغلب مردم ترجیح می‌دادند، ما به یک صورتی آنجا را می‌گرفتیم (Alam, 2014, Vol. 2: 16-18).

امیراصلاح افشار سفیر اسبق ایران در آمریکا و آخرین رئیس کل تشریفات دربار در خصوص بحرین می‌نویسد: «به نظر من جزایر سه‌گانه و بحرین یک نوع گروکشی بود که انگلیسی‌ها به گونه‌ای فهمانده بودند که اگر بحرین را بدهیم می‌توانیم جزایر سه‌گانه را بگیریم، از این گذشته شاه به استراتژیک بودن جزایر سه‌گانه در تنگه هرمز توجه اساسی داشتند، این بود که با توجه به فشار و حساسیت انگلیسی‌ها نسبت به بحرین، دولت ایران به بازپس گرفتن جزایر سه‌گانه استراتژیک اقدام کرد. در جایی دیگر می‌نویسد در شهر سن موریس در سوئیس خدمت شاه بودم، ایشان نکته‌ای جالب گفتند که شاید بعضی‌ها جدایی بحرین را خیانت بدانند، اما ما و شما می‌دانیم که راه دیگری نبود!» (Mirfetros, 2012: 291-292).

واکنش مجلس به روند جدایی بحرین

در روزهای آغازین سال ۱۳۴۹ با وجود تعطیلات نوروزی به دستور شاه جلسه فوق‌العاده دو مجلس تشکیل شد و اردشیر زاهدی جریان مذاکرات بحرین را جداگانه به اطلاع دو مجلس رسانید. در روز ۱۰ فروردین یعنی یک روز پس از گزارش وزیر خارجه به مجلسین، هیأت سازمان ملل وارد بحرین شد و فوراً توانست تمایل اهالی بحرین را به استقلال احراز کند. با پایان یافتن تعطیلات نوروزی در اردیبهشت ۱۳۴۹، گروه پنج نفری حزب پان ایرانیست در مجلس با استناد به سخنان گذشته شاه که همواره بحرین را جزو لاینفک ایران اعلام می‌کرد، دولت هویدا را استیضاح کرد. پس از این جریان و کسب رأی اعتماد از مجلس در ۲۴ اردیبهشت، جلسه فوق‌العاده مجلس به منظور تصویب گزارش استقلال بحرین تشکیل شد و پس از نطق طولانی محسن پزشکی‌پور در مخالفت با استقلال بحرین و نطق‌های موافق رهبران دو حزب اکثریت و اقلیت ایران نوین و مردم، گزارش استقلال بحرین با ۱۸۷ رأی موافق و ۴ رأی مخالف به تصویب رسید. اگر تصویب استقلال بحرین در مجلس شورا با مخالفت اندکی همراه بود، در مجلس سنا کوچکترین صدای مخالفی به گوش نرسید و به اتفاق آرا از تصویب مجلس سنا گذشت و این گونه بود که شعار لاینفک شاه درباره بحرین برای همیشه به «لا، لاینفک» تبدیل شد (Ranjbar, 2004: 201).

محمدرضا عاملی، قائم‌مقام حزب پان ایرانیست، در پاسخ به دفاعیه هویدا در مقابل استیضاح آنها، بار دیگر تأکید کرد که استیضاح‌کنندگان قانع نشده‌اند و بر استیضاح خود پافشاری می‌کنند. پس از سخنان عاملی، هویدا ضمن پاسخ به او از مجلس تقاضای رأی اعتماد کرد و مجلس با ۱۸۷ رأی موافق در مقابل چهار رأی مخالف به دولت هویدا رأی اعتماد داد (Bahmani Qajar, 2018: 335). یعنی در مجلسی با بیش از دویست نماینده تنها ۴ نماینده با طرح جدایی بحرین از ایران مخالفت کردند.

وزارت امور خارجه

در خصوص حق حاکمیت ایران نسبت به بحرین از دوران قاجاریه تا سال ۱۳۴۷ که شاه در مصاحبه مطبوعاتی در دهلی نو گفت، چنانچه مردم بحرین تمایل به الحاق ایران نداشته باشند، ایران به زور متوسل نخواهد شد، مسئولین ایران از نخست وزیر تا وزرای امور خارجه نسبت به یکپارچگی بحرین با سرزمین مادری (ایران) پافشاری و به سیاست استعماری انگلیس در قبال بحرین اعتراض نمودند.

فریدون زندفرد در این باره می‌نویسد: «در آن زمان پاره‌ای از اعضای وزارت خارجه با توجه به داستان کهن ادعای حاکمیتی ایران بر بحرین و سرسختی که ایران در دفاع از حق تاریخی خود نشان داده بود، از تحولات مربوط به قضیه بحرین چندان خشنود نبودند. اردشیر زاهدی که به عنوان وزیر امور خارجه در این جمع حساسیت بیشتری نشان می‌داد، دست به عمل بی‌سابقه‌ای زد و از شاه تقاضا کرد به عده‌ای از همکاران وزارت خارجه که وظایفشان به نحوی با مسأله بحرین ارتباط پیدا می‌کرد، فرصت داده شود تا نظراتشان را حضوراً بیان نمایند. این فرصت در تاریخ ۲۴ دی ماه ۱۳۴۸ فراهم شد. زاهدی تنها فردی بود که می‌توانست خالق این صحنه باشد، شاید برگزاری این جلسه در حضور شاه ظریف‌ترین حرکتی بود که زاهدی در طول مدیریت سیاسی خودش انجام داده بود، فرصتی بود که اعتقادات خودش را از طریق دیگران و از زبان دیگران به سمع و نظر شاه برساند و در عین حال به عنوان وزیر امور خارجه اتمام حجتی بود که با خود و وجدان ملی خود انجام می‌داد» (Zandfard, 2011: 142).

گزارش دولت در این مورد به قوه مقننه، به زاهدی محول گردید. وی به وضوح از حضور در مجلس و ارائه گزارش ماجرای بحرین ناخشنود بود. او قبل از ورود به صحن مجلس و ارائه گزارش، قطرات زیاد عرق بر پیشانی و گونه‌هایش نقش بسته بود، چشمانش قرمز و ناآرام بود که حکایت از آشوب و التهایی درونی می‌کرد. در گزارش ذکر شده بود که اگر مردم بحرین خواهان آن باشند که علقه دیرینه با ایران را تجدید نمایند، دولت هر رنجی را تحمل و هر خودگذشتگی را تقبل می‌نماید تا این خواسته تحقق پذیرد (Qanei, 2002: 349-353).

ارتش و افکار عمومی

ارتش نهاد مهمی در ساختار رژیم پهلوی بود. در میان آنها افسران وطن‌پرستی هم وجود داشت که در دفاع از میهن از هیچ چیز فروگذاری نکنند. اما تسلط ساواک و نظارت شدید شاه بر آنها باعث گردید

در این زمینه اقدام موثری انجام ندهند هر چند باطنا مخالف این جدایی بودند. در فروردین ۱۳۴۹ شاه در مراسمی از ارتشبد فریدون جم، رئیس ستاد بزرگ ارتشتاران نظرش را راجع به جریان بحرین که تازه فیصله یافته بود، می پرسد:

«شما نظامی‌ها در این مورد چه می‌گویید، ارتشبد جم پاسخ می‌دهد ما نظامی‌ها چون حق دخالت در سیاست و تصمیمات سیاسی نداریم به خود حق هیچگونه اظهارنظری را نمی‌دهیم، اما شاه مجدداً می‌گوید، بسیار خوب نظر باطنی خود را در مورد بحرین بگو، در این هنگام جم پاسخ می‌دهد یا بحرین جزء خاک ایران بوده و یا بی‌جهت ما به آن ادعا داشته‌ایم. تصور می‌کنیم که همه سوابق نشان می‌دهد که بحرین مانند سایر نقاط، جزء خاک ایران بوده است. بنابراین به هیچ وجه صحیح نمی‌دانم که از قسمتی از خاک ایران سؤال شود که می‌خواهند جز ایران باقی بمانند یا راه دیگری پیش گیرند. آن‌هایی که چنین نظرهایی در بحرین داشته باشند، یاغی هستند و با آن‌ها همان معامله را باید کرد که با یاغیان باید بکنیم، کشورهای خارجی هم حق مداخله در امور داخلی ما نباید داشته باشند. شاه که از ناحیه دیگر مقامات چیز دیگری شنیده بود، بکه خورده و به من فرمودند، به کلی مزخرف می‌گویید!» (Bahmani Qajar, 2018: 31-32).

در آن موقع زمزمه‌هایی مبنی بر نارضایتی بخاطر جدایی بحرین در بین افسران نیروی دریایی ایران نیز شنیده می‌شد. برای مثال دریاسالار حبیب‌الهی بطور خصوصی درباره صحت یافته‌های هیئت اعزامی سازمان ملل ابراز تردید کرد و بر این باور بود که واگذاری بحرین یک اشتباه استراتژیک بزرگ است، زیرا به معنای تسلیم کنترل بخش جنوبی خلیج فارس است. شاه قطعاً از این مخالفت آگاه بود و شخصاً به مقر دریابانی ایران رفت تا به فرماندهان نیروی دریایی خود توضیح دهد که چرا حفظ ادعای مالکیت بحرین دیگر به نفع ایران نیست. (Alvandi, 2010: 176)

نتیجه‌گیری

نقطه عزیمت این مقاله پرسش از نقش افکار عمومی در جدایی بحرین بود. ادبیات پژوهشی در این خصوص به چرایی جدایی بحرین پرداخته اما جایگاه افکار عمومی و چگونگی کنش آن را بررسی نکرده‌اند. مقاله مزبور با بررسی نظریات افکار عمومی و شاخص‌بندی افکار عمومی در نهادهایی مانند احزاب، گروه‌ها و انجمن‌ها، شخصیت‌ها و ... و نهادهای رسمی مانند شاه و دربار و هیات دولت، مجلس، وزارت خارجه و ارتش و ... و واکنش آنها به افکار عمومی سعی داشت به این مساله از منظر جامعه‌شناختی و تأثیر آن در روابط خارجی ایران پاسخ دهد. از میان اسناد و خاطرات در پرتو نظریات

افکار عمومی در نظام های غیردموکراتیک و نظریه پاسخگویی سیاسی مشروط به این نتیجه رسیدیم که چون ساختار رژیم پهلوی غیردموکراتیک بود، این مسأله در پرتو نقش شاه و دربار و بیشتر در آرزوی نقش آفرینی بیشتر حکومت در خلیج فارس و همکاری با نظام بین‌المللی و بی‌توجهی به افکار عمومی از یک طرف و محدودیت‌های کارگزاران سیاسی حل و فصل شد. با وجود این، هیچ وقت ترس از قضاوت افکار عمومی، شاه و دیگر مقامات مسئول را رها نکرد.

در مجموع در سیستم غیردموکراتیک ایران با توجه به اینکه شاه سیاست‌خارجی کشور را اداره می‌کرد و تنها تصمیم‌گیرنده نهایی کشور بود، به مخالفت‌هایی که از بعضی احزاب مانند پان ایرانیست، حزب ملت و جبهه ملی و حتی وزیر امور خارجه خودش اردشیر زاهدی ابراز می‌شد وقتی نمی‌نهاد و با دستورات مستقیم به نهادهای رسمی، رسانه‌ها و احزاب عملاً اهداف خود را پیش می‌برد. بجز حزب پان ایرانیست که اعضای آن عضو مجلس شورای ملی بودند و توانستند مخالفت خود را با صدور اعلامیه‌ها و نطق‌های اعتراضی در مجلس اعلام نمایند، سایر احزاب مانند حزب ایران نوین و حزب مردم همسو و همگام با سیاست دولت شدند.

اینکه چه عواملی باعث می‌گردد تا شاه که خود لایحه هیئت وزیران را در خصوص بحرین بعنوان استان چهاردهم به تأیید رسانده به یکباره تصمیم می‌گیرد تا با دولت انگلیس به مذاکره بپردازد، ناظر به دلائلی همچون ظهور پان عربیسم در میان کشورهای عربی منطقه به رهبری جمال عبدالناصر و تحریک دول عربی و اینکه ایران به دنبال احیای امپراتوری است، وعده انگلیس به شاه که در صورت انصراف از الحاق بحرین به ایران، پس از خروج نیروهای انگلیسی از خلیج فارس، ایران می‌تواند کنترل و حفاظت از آنرا بر عهده گیرد، بود. علاوه بر مخالفت دولت انگلیس در الحاق بحرین به ایران، کشورهای عربی منجمله عراق، کویت، مصر، لیبی و عربستان مخالف حاکمیت ایران بر بحرین بودند. همچنین نقش مشاورین نزدیک شاه از جمله اسدالله علم وزیر دربار، امیراصلان افشار سفیر ایران در آمریکا، امیر خسرو افشار سفیر ایران در انگلیس در ترغیب شاه در گرفتن جزایر سه‌گانه به جای استمرار حاکمیت ایران بر بحرین و همراهی نمایندگان هر دو مجلس شورای ملی و مجلس سنا دارای اهمیت بود. از طرف دیگر شاه از اصحاب مطبوعات از جمله روزنامه‌های اطلاعات و کیهان و آیندگان خواست تا با انتشار مقالات و یادداشت‌هایی، جدایی بحرین از ایران را بی‌اهمیت جلوه دهند.

پیشنهاد این مقاله اهمیت دادن به افکار عمومی به عنوان ارکان مهم در سیاست‌خارجی در پرونده‌های مختلف از جمله تمامیت ارضی ایران است. اگر محمدرضاشاه به افکار عمومی بها می‌داد، می‌توانست

تصمیم بهتری در رابطه با بحرین بگیرد. این امر منوط به آزادی مطبوعات و احزاب و گروه‌ها و انتخاباتی آزاد برای تعیین نمایندگان مجلس بود. با وجود این حتی در کشورهای غیر دموکراتیک نیز سیاستمداران مجبور به پاسخگویی مشروط به افکار عمومی هستند و افکار عمومی همواره آنها را حتی در خلوت خود آزار می‌دهد.

References

- Adamiyat, F. (2015), *Bahrein Islands*, New York, 1955, Frederik A. Praeger, Inc. Publishers. (In Persian)
- Alam, A. A. (2014) *Memorandums of Alam*, Tehran, Ketabsara Publisher. (In Persian)
- Alvandi, R. (2010), Muhammad Reza Shah Pahlavi and the Bahrain Question, 1968-1970, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 37(2), pp. 159-177.
- Ayandegan Newspaper, (1970), 30 March. (In Persian)
- Bahmani Qajar, M. A. (2018) *The Territorial Integrity of Iran During the Pahlavi Period, Bahrain*, Tehran, Political Studies & Research Institute. (In Persian)
- Bamdad Emruz Newspaper, September 22, 1979. (In Persian)
- Bulletin and Statement of The National Front of Iran (1970), April 16. (In Persian)
- Burstein, P. (2003), The Impact of public opinion on public policy: A Review an agenda, *political Research Quarterly*, 56(1), 29-40.
- Dadgaran, S. M. (2017) *Public opinion and it's criteria Assessment*, Morvarid. (In Persian)
- Davison, W. P. (1958), "The public opinion process.", *Public Opinion Quarterly*, 22(2), 91-106.
- Details of Negotiations of National Consultative Assembly (1970) Session 189, Period 22, May 14. (In Persian)
- Documents from the nest of spies (2007), Vol. 2. (In Persian)
- Documents from the nest of spies (2007), Vol. 4. (In Persian)
- Documents from the nest of spies (2007), Vol. 5. (In Persian)
- Dorani, S. (2018) The Role of Public Opinion in Foreign Policy, *Political Reflection Magazine*, 4(4): 22-28. (In Persian)
- Eghtedari, A. (2020) *The Separation of Bahrain from Iran*, the center for the Great Islamic Encyclopedia. (In Persian)
- Ettelaat Newspaper (1970) 13 May. (In Persian)
- Foyle, D. C. (1997). "Public opinion and foreign policy: Elite beliefs as a mediating variable". *International Studies Quarterly*, 41(1), 141-169.
- Ghafouri, M. and Kamali, Y. (2010) Thoughts and Public Policy making, *Journal of Politics*, Vol 40, no 2, pp. 171-188. (In Persian)
- Ghanei Fard, E. (2011) *Memoirs of Parviz Sabeti, in the trap of the phenomenon, conversation with Parviz Sabeti*, by the efforts of Erfan, Los Angeles, Published by Ketab Publication. (In Persian)
- Ghavam, S. A. A. (2022) *Principles of Foreign Policy and International Politics*, Tehran, Samt. (In Persian)

- Kasra, N. (2011) Overview Report Process about Separation of Bahrain from Iran in the Press, *Journal of Historical Studies*, Institute of Studies and Political Researches, Bahrain Special Issue, no. 33, pp. 23-41. (In Persian)
- Katouzian, H. (2019) *Iranians*, Sixteen Edition, Tehran, Markaz. (In Persian)
- Kayhan Newspaper (1969), 6 January. (In Persian)
- khadduri, M. (2015), Iras's Claim to the Sovereignty of Bahrain, *The American Journal of International Law*, Vol. 45, no. 4, pp. 631-647. <http://www.jstor.org/stable.2194248>.
- Mahdavi, A. H. (2014) *The History of Iran's Foreign Relations*, Tehran, Amir Kabir Publishing Institute. (In Persian)
- Mirfetros, Ali (2012) *Memoirs of Dr. Amir Aslan Afshar*, Montral, Canda, Farhang Publisher. (In Persian)
- Mohammadian, M., Haji-Yousefi, A. M. (2022). "The Analysis of Iran's Foreign Policy from a Sociohistorical Perspective". *Social Evolution & History*, 21(2), 52-74.
- Pahlavi, M. R. (2006) *Answer to the History*, Tehran, Zeryab Publisher. (In Persian)
- Price, V. (1992). **Public opinion** (Vol. 4). SAGE Publications.
<https://doi.org/10.4135/9781483326061>
- Qanei, Saeed, (2002), *Ardashir Zahedi and the untold secrets of the Pahlavi dynasty*, Tehran, Mahtab Publishing. (In Persian)
- Qualter, Terence H. (1985). *Opinion control in the democracies: The birth of public opinion*. University of Waterloo, Canada: Springer.
- Ramazani R. (2021) *History of Iranian Foreign Policy from the Safavids to the End of the First Pahlavi Dynasty / 879 to 1320 AH*, Tehran, Ney. (In Persian)
- Ranjbar, A. (2004) *Documents of Senate of Iran*, First Print, the Islamic Revolution Documentation center. (In Persian)
- Soroka N. S. (2003), Media, Public Opinion and Foreign Policy Press, *Politics* 8(1): 27-48, by the President and Fellows of Harwa College Press.
- Statement of Nation Party of Iran (1970), April 1. (In Persian)
- Taleh, H. (2009) *Concise History of Iran's Separation*, Tehran, Samarqand. (In Persian)
- Walter, Aaron, T. (2015). "Foreign policy: Public opinion and political legacy". **Slovak Journal of Political Sciences**, 15(3): 203-221.
- Wright, D. (2006) *The British people in Iran*, Tehran, Aktaran.
- Wright, S. (2017), "Iran's Relations with Bahrain" pp: 61-80 in G. Bahgat et al.,(ed), *Security and Bilateral Issues between Iran and its Arab Neighbors*, DOI 10.1007/978-3-319-43289-2_4.
- Zaker Isfahani, A. (2012) *Bahrain's Separation from Iran*, Tehran, Scientific and cultural publishing company. (In Persian)
- Zandfard, F. (2011), *Bahrain, Remember on of that familiar Forgotten province*, Tehran, Aabi publishing. (In Persian)
- Zolfaghari, V. (2020), *Praxeology Social Forces in Foreign Policy*, Tehran, Published by Negahemoaser. (In Persian)